

**ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI İNANÇ
MERKEZLERİ KONGRESİ
BİLDİRİLERİ**

**23-27 EYLÜL 2002
MERSİN**

ANKARA - 2004

HURUFİLİK MERKEZLERİ

ve

ANADOLU'DA HURUFİLİK

Fuzuli BAYAT*

1. Hurufi Merkezlerinin Sosyo-kültürel Yapısı

A. Azerbaycan'da Hurufi Merkezleri

Kurucusunun İran'ı, Irak'ı gezmesine rağmen tarikatını 1386'da Tebriz'de kurmuş olması bu yeni sufi yolunun çok kısa bir zamanda Azerbaycan'da, İran'da, Anadolu'da, Suriye'de ve Orta Asya'da yayılmasına neden olmuştur. Hurufilik'te eskiden beri harflerin sırrı ile ilgili pek çok kaynaktan yararlanılmış yeni ve orijinal bir sistem oluşturulmuştur. Hurufiliğin Azerbaycan'ın diğer iki büyük şehrinde – Bakü ve Şemahı'da tekkelerinin kurulması zamanı belli değildir. Ancak eskiden Bakü'nün Ateşperestliğin merkezi olduğu bilindiğinden buranın özel olarak seçildiği akla gelir. Nitekim Şemahı da Azerbaycan'da Sasani sülalesinin son sığınağı olarak bilinmektedir. Diğer taraftan Şemahı ve çevresinde Zerdüşt inançları ile ilgili bazı tapınakların kalması da dikkat çekmektedir. İlk akla gelen şu ki Hurufilik merkezleri Fazlullah Nemi tarafından özel olarak seçilmiştir. Hurufilik akidesinin bu merkezlerde gelişmesi Fazlullah Nemi'nin eserlerini burada yazması ve Hurufiliğin bu merkezlerden yayılması bütün bunların bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiği kanaatini doğurur. Ahalisinin büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Şemahı'nın Azerbaycan'ın bütünlüğü yolunda Safevilerin mücadele anahtarına çevrilmesi de dikkati çekici bir husustur.

Hurufilik tarikatı doğal olarak üç büyük merkezden – Tebriz, Şemahı ve Bakü'den çevreye yayılmıştır. Hurufizm, Fazlullah Hurufi'nin ölümünden sonra kısa bir süre Karakoyunlu devletinde etkili olmuşsa da çıkan bir isyan sonunda tarikat üyeleri cezalandırılmış ve Azerbaycan'dan tamamiyle sürül-

* Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

müştür. Kısa bir süre Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah Hagigi'nin rağbetini kazanmış, hatta Hagigi Hurufi ruhlu şiirler de yazmıştır. Ancak Orta Asya'da Timuri hükümdarı Şahruh'a karşı 1427'de Ahmet Lur'la başlayan isyan 1467'de Tebriz'de devam etmiş sonunda beş yüz Hurufi ile birlikte Fazlullah'ın kızı öldürülmüş, Hurufilik hem Orta Asya'da hem de Azerbaycan'da son dayanaklarını kaybetmiştir. Yalnız Safevilerin hakimiyete gelmesinden sonra Hurufi şairleri (özellikle Süruri ve Tüfeyli Safevi sarayında büyük itibar görmüşlerdi.) ve düşünürleri takipten yakalarını kurtarabilmişlerdir. (Orta Asya'ya giren Hurufiler orada ünlü Azeri şairi Şah Kasım Envar'ın ocağın'da faaliyet göstermişlerdir. Kaynakların bir çoğu Şah Kasım Envarı Hurufi şairi olarak tanımlamaktadır. Anadolu'da da Bektaşî dergahına sığınan Hurufilerin varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir.)

Hurufi merkezlerinden Tebriz, Bakü ve Şamahı'nın eskiden Zerdüşt inançlarının çok yaygın olduğu yerleşim yerleri olması Fazlullah'ın akide ve amaçlarına uygun düşmekteydi. Nitekim İslam dinini reforme etmeği amaçlayan Fazl Hurufi'nin, Bakü gibi önemini kaybetmeyen Ateşperestlik merkezine büyük dikkat verdiği bilinmektedir. Bazı işaretlere bakılmış olursa önemli Hurufi eserleri de Bakü'de yazılmıştır, denilebilir. Hurufilerin bu merkezi hakkında Fazlullah Nemi Naumname, onun halifesi Aliyy-i Ala Kiyametname adlı eserlerinde geniş bilgi vermektedirler. Şunu da söyleyelim ki Fazlullah Vasiyyetname'sinde Şirvanı Kerbela'ya, Bakü'yü ise sevgilinin durağına benzetiyordu. Anlaşıldığına göre Bakü Fazlullah'ın ölümünden sonra da Aerbaycan'da gizli merkez olarak kalmaktaydı.

Bu merkezlerden Tebriz, Zerdüşt akidelerini unutması ile kayda değer. Hurufizmin ortaya çıktığı dönemde çok büyük ihtimalle Tebriz, Erdebil Ocağı'nın etkisi altında idi. Bu nedenle de Hurufilik kısa bir zamanda Tebriz'den Şirvanşahların önemli merkezlerinden olan Bakü'ye, oradan da bu devletin başkenti Şemahı'ya taşındı. Hatta Hurufizmin önemli eserleri olan Vasiyetname ve Cavidanname'nin bir kısmının Şirvan Kalesi'nde yazıldığı bilinmektedir. Erdebil Ocağı'nın baştan Şirvanşahlara düşman münasebeti bu iki heterodoks tarikatın ayrı ayrı amaç taşıdığına isbat olabilir. Nitekim Timur'un, Azerbaycan'ı almasına kadar Şirvanşahların Hurufilere büyük saygı gösterdiği, onların hem Bakü'de hem de Şemahı'da fikirlerini serbest yaymalarına engel olmadığı kesin şekilde bilinmektedir. Hatta Timur'un oğlu Miranşah'ın Hurufileri takip ettiği bir zamanda Şirvanşah İbrahim'in Fazlullah'ı

korumağa gayret gösterdiği de rivayetler arasındadır. Anlaşılan şu ki Azeraycan'ın merkezinde Şirvanşahlar gibi Fars soylu bir devlet kurmuş olan bu sülale eski İran din ve inançlarından tamamiyle kopmamış, bunları gizlice devam ettirmişlerdir. İslam'ı yeni bir şekle sokmağa çalışan Fazlullah Hurufi ve taraftarlarının Şirvanşahlarla anlaşma içinde bulunması da dolayısıyla yukarıda söylenenleri tasdik etmektedir.

Hurufilerin, katı dindar olan Timur ve oğlu Miranşah tarafından takip edildiği bir zamanda Safevi Ocağı bu Orta Asyalı cihangirden büyük saygı ve yardımlar görmekteydi. Şirvanşahların Safevilere düşman münasebeti Şeyh Cüneyd'in Şirvanşahlara saldırmasından çok önceler başlamıştı. Oysa aynı Şirvanşahlar Hurufilikten yararlanır, Fazlullah'ın fikirlerinin yayılmasına yardımında bulunurlardı.

Hurufizmin esas prensiplerinin ilk önce Azerbaycan'da, özellikle de Baktü'de bizzat Fazlullah Nemi tarafından ortaya konulduğu bilinmektedir. Hurufilik bir sistem gibi bu merkezlerin aracılığıyla Anadolu'ya yayıldığında Fazlullah Nemi'nin düşünceleri bu ikinci Hurufi merkezlerinde daha da ileriye götürülmüştür. Hurufi merkezlerinde işlenip hazırlanmış bazı doktrinler hakkında elimizde bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan ister Ehl-i Sünnetin, ister Şifî olarak adlandırılan Ehl-i Beyt taraftarlarının, isterse de sufilerin kabül etmedikleri ruh ve âhiretle ilgili anlayışlar, Mehdîlik meselesi, insana atfedilen ilahî sıfatlar Hurufilerin ilk merkezlerinde - Tebriz ve Baktü'de - işlenip hazırlanmıştır.

Fazlullah Nemî, bazı görüşlerini gizli şekilde söylemiş Cavidanname'yi gizli bir bilim kitabına çevirmiştir. İkinci ve üçüncü kuşak Hurufiler, Fazlullah Nemi'nin fikirlerini ya aşırıya götürmüş, ya da basitleştirmişlerdir. Bunu Giyaseddin'in İstivâname adlı eserinde de görmek mümkündür. Cavidanname'de ruhun varlığına, âhirete inanmamak gibi bir mesele söz konusu değildir. Hurufî tarikatının ileri gelenlerinden Nesimî'nin Divanında da Anadolu Hurufi merkezlerinde açık şekilde ifadesini bulan âhirete inanmamak gibi bir durum söz konusu değildir. Anadolu merkezlerindeki ikinci ve üçüncü kuşak Hurufiler diğer heterodoks tarikat ve akımlardan da esinlenerek âhiret ve ruhun varlığı inancından vazgeçmiş, ölümden sonra hiçbir yaşayışın olmadığı ve çürüyen cesedin dirilmeyeceği fikrinde birleşmişlerdir.

Tenasüh meselesine gelince Fazlullah Nemi'nin bu fikri Bakü ve Şemahı şehirlerinde geliştirdiği kesindir. Anadolu Hurufi merkezlerinde halifeler tenasühe daha da önem vermiş ve diğer heterodoks akımlara, özellikle Bektaşiliğe bu konuda önderlik yapmışlardır.

Hurufiliğin birinci dönemi gibi değerlendirilen ve açık bir şekilde tebliğ edildiği Bakü ve Şemahı gibi merkezlerinde bu sistemin dini-kültürel esasları, insana bakış meseleleri işlenip hazırlanmıştır ki aşağıda bunlardan bazıları hakkında bilgi verilecektir.

B. Hurufilik Tarikatının Kurulması

1339'da Horasan'ın Esterabâd şehrinde doğan, 1394'te öldürülen¹ Şihâbü'd-Din Fazlullah Nemi'nin kurduğu bir sistem olarak değerlendirilen ve batıl tarikat adı ile takip edilen Hurufilik, varlığın birliği anlayışına dayanan harf ile sese gizli anlam veren bir tarikattır. Hurufizmin batını bir yol olması kurucusu Fazlullah Nemi'nin ilk şeyhinin batını olması ile de tasdik edilmektedir. A. Gölpınarlı'nın eserinden Fazlullah'ın Harezm ve Yezd'de bulunduğunu, oradan İsfahan'a bağlı Tokcı denen yere gidip orada bir müddet kaldığını, sonra Tebriz'e geldiğini öğreniyoruz.² Büyük ihtimalle Fazlullah, İsmaili akideleriyle İsfahan'da tanışmış, ancak tarikatını Tebriz'de kurmuştur.

Tasavvuf anlayışının oluşmasında ve gelişmesinde büyük rol üstlenen bâtinilik rakamlara (Aktif ve pasif kabiliyet, gökleri, yedi yıldız, dört unsur meydana getirmiştir.) ve harflere (Mesela kün kelimesinin yorumu) özel yorum vermiştir. Harflerin sırrını bâtinilerden ve Tevrat'ı yorumlayan Kabbalizmden, Karmatilikten, İncil'den, Hallac Mansur'dan ve İbn-i Arabi'nin eserlerinden öğrenmiş, kendisi bütün bu kaynaklara dayanarak yeni bir sistem oluşturmuştur. Harf-sayı münasebeti ve bunların insanda mevcut olması inancı Hurufizm'in yeni bir tarikat gibi ortaya çıkmasını saklamış oldu.

¹ Fazlullah'ın öldürüldüğü Alıncak (Azerbaycan Türkçesinde Elince) Kalesine yakın yerde Hurufiler hac yapıyorlarmışlar. Bugün Nahçıvan'da bulunan ve yazısı olmayan bir türbe Fazlullah'a ait edilmekte ve ziyaret edilmektedir.

² Gölpınarlı A. Hurûfîlik Metinleri Kataloğu, Ankara, 1973. s.6

Hurufilik Vahdet-i Vücut felsefesini benimsemiş (Fazlullah Vahdet-i Vücut felsefesini ve sufizmin aşk anlayışını Cavidanname ve Muhabbetname adlı eserlerinde işlemiştir.), kamil insan kavramını daha da geliştirmiş, buna rağmen bazı tasavvuf anlayışına aşırı yorum getirmiş, bununla da sufi tarikatlardan çok farklı bir yol tutmuştur. Bu nedenle de Hurufizm yalnız din adamları tarafından değil de, tarikatların da büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir. Yalnız birbirine çok yakın olan Bektaşîyye ile Safevîyye takip edilen Hurufilere kucak açmış, Hurufî düşüncelerini yayan ve özellikle Türkçe heyecanlı şiirler yazan şairleri ve düşünürleri savunmuşlardır.

Zamanla bilim adamları tarafından din, mezheb, tarikat olarak ele alınan (Mesela R. Fevfig Hurufizmi din olarak adlandırır³, B. Atalay, Hurufiliği ayrı bir din ve mezheb adlandırır.⁴ A. Gölpınarlı onu "Esas inançlarında İslami hükümlerden tamamiyle ayrılmış, uydurma bir din" olarak tarif eder.⁵ M.Clement Huart onu tarikat diye adlandırır.⁶ İslam Ansiklopedisinin "Hurufilik" maddesinde tarikat olarak değerlendirilir.⁷), din adamları tarafından ise Rafizlik, Zındıklık adı verilen, Resmi Osmanlı belgelerinde ise Kızılbaş, Bektaşî, Kalanderi cemaatı gibi Işık olarak adlandırılan Hurufiliğin gerçek yüzü şimdiye kadar ortaya çıkarılmamıştır. Aynı zamanda Hurufilik merkezleri ve bu merkezlerde oluşan felsefi sistem ve Anadolu'da yayılışı hakkında parmakla sayılacak kadar az eser vardır. Aşırı Şif inancı, bilinen tevil ve tefsire önem vermemesi, harflerle ve rakamlarla Allah sırrını çözmek isteği ve bir çok yönleri ile şeriata karşı çıkma Hurufiliği öğrenmeye engel olan sebepler arasındadır.

Hurufilik, Timur'un Azerbaycan'ı alması ile takip edilmiş, önce kontrol altına alınmağa çalışılmış, sonra bunun mümkün olmadığı anlaşılmış ve nihayet Timur'un oğlu Miranşah (Hurufilere göre Maranşah – yılanlar şahı, Farsça maran=yılan sözünden) tarafından tarikat önderinin öldürülmesi ve

³ Tevfig R. Etudes sur la Religion des Houroufis, E.I.W.Gibb Memorial, vol. IX, Leiden-London, 1909

⁴ Atalay B. Bektaşilik ve Edebiyatı, İstanbul, 1991, s.48

⁵ Gölpınarlı A. Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, İstanbul, 1969, s.143

⁶ Huart M.C. Textes Persans Relatifs a la Secte desHouroufis, E.I.W.Gibb Memorial, vol. IX, Leiden-London, 1909

⁷ İslam Ansiklopedisi, C.5/1, İstanbul, 1991, s.598

Hurufi ileri gelenlerinin takip edilmesi üzerine tarikat zayıflamış ve Azerbaycan'dan Anadolu'ya kaymış, bir kısmı ise Orta Asya'ya, ünlü Azerbaycan şairi Şah Kasım Envar'ın Ocağına sığınmıştır.

C. Hurufizmin Esasları

Hurufizmin esasları Faslullah Nemi'nin eserlerinde ortaya konulmuştur. Nemi sistemini dört esas üzerinde kurmuştur: 1) Her şey Tanrıdır, 2) Her şey harftir, 3) Her şey insandır, 4) Her şey dört unsurdur.⁸ Hurufi sistemine göre gizli bir hazine olan Allah'ın ilk tezâhür ve tecellisi söz şeklindedir. Varlığın zuhur şekli ise sestir. Ses her şeyde – gayb âleminde, maddi âlemde, canlıda, cansızda mevcuttur. Söz sestir, ses de harften oluştuğu için Hurufiler sözün ve sesin kaynağı olarak harfı almaktadırlar. Yani sestir ibaret olan varlık gayb âleminde, ses gayb âleminden görüntü âlemine çıkınca harf şeklini alır. Bu halde ses vahdeti, harfler ise çokluğu, varlığın çeşitlenmesini, kesreti bildirir. İnsanda ses söze bürünür ve bu şekilde kemala erişir. Sesler 28 veya 32 harfte somutlaştığından tecelli veya görüntü âleminin kaynağı da harflerden ibarettir. Kısacası harfler halka, sözler de Allah'a işarettir ve her ikisinin kaynağı da ilahidir.

Hurufi öğretisinin esasında söz, ses, harf üçlüsü ile beraber rakamlara da büyük önem verildiği görülmektedir. Nitekim 28 veya 32 harfin esasını oluşturan yedi rakamının kutsallığı Hurufizm'de belirgin bir özellik arz etmektedir. İşte canlı varlık gibi algılanan Kur'an-ı Kerim'in sûre ve âyetleri, insanın vücut ve yüz çizgileri bu rakamlara, oradan da harflere ulaştırılmaktadır. Mesela Hakkın tecellisi olan insan yedi hatla doğar: iki kaş, dört kiprik, bir saç. Bu ana veya aslı hatlar yerleri ile beraber on dört eder. İnsan erginlik çağında yedi hat daha (iki yanaktaki hat, iki sakal, iki bıyık, bir çene altı hat) kazanmış olur ki bunlar da yerleri ile beraber on dört, toplam 28 eder. Kur'an'ın yazıldığı harflerin sayının 28 olması tecellinin hangi boyutta olduğunu gösterir. Kur'an'ın esasını oluşturan ve Ümmül-Kitab olarak adlandırılan Fatiha suresinin de yedi ayetten ibaret olması Hurufilerde Fatiha ile insan, dolayısı ile Kur'an arasında harflere ve rakamlara dayanan bir ayniyetin olduğu düşüncesini oluşturmuştur. Burada Hurufilerin Muhammed Ali sözünün de ye-

⁸ Bak. Kuluzade Z. Hurufizm I Ego Predstaviteli v Azerbaydjane, Bakü, 1970, s.157

di harften oluştuğunu söylemekte yarar vardır. Aynı zamanda Besmele’de de yedi harf vardır. (Fatiha suresindeki yedi ayet yüzdeki ana hatlara işaret olduğundan Fatiha okunduktan sonra ellerin yüze sürülmesi, Fatiha’da 28 harften yedisinin olmaması, kadında da yedi hattın olmaması gibi fikirler, Hurufizmin İslam’a yeni yorum getirdiğini ispatlar.)

Hurufizm harf ve rakam kavramını işleyerek dini, manevi her ne varsa bu yolla izah etmeğe çalışmıştır. Bu yolla gündelik, sefer veya cuma namazlarında kılınan rekâtlar, oruç, hac, zekat, cennet, cehennem, kıyamet ve diğer dini hüküm veya anlayışlar da izah edilmiştir. Ancak önemli olan bu doğru veya zorunlu, mantıklı veya uydurma izahlar değil, Hurufizmin insana büyük değer vermesidir. Nitekim Hurufi tarikatına göre harf ve rakamlarla şerh edilen bütün kutsal sayılar, dini hükümler insanda mevcuttur.

Hurufilere göre Allah’ın ayan olması merhale merhale olmuştur. Sonuncu merhale kemale ermiş ve 32 harfle kendini bildirmiştir. Bu merhalelerin ilki Adem Peygambere aittir. Hurufizmde asıl unsur olan harfler, Hz. Adem’e 9, Hz. İbrahim’e 14, Hz. Musa’ya 22, Hz. İsa’ya 24, Hz. Muhammed’e 28 ve Fazlullah’a 32 sayısında inmiştir. Gerçekten de Mûsa Peygamber’e inen Tevrat’ın yazıldığı İbranice harflerin sayısı 22, İsa Peygamber’e inen İncil’in yazıldığı Yunanca harflerin sayısı 24, sonuncu Peygamber’e inen Kur’an’ın yazıldığı Arapça harflerin sayısı 28, Cavidan-i Kebir’in yazıldığı harflerin sayısıysa 32’dir. Hurufizme göre Hakkın en son ayan şekli Fazlullah’a tecelli etmiştir. Nitekim Kur’an-i Kerim’de geçen Fazl kelimesinden kasd Fazlullah Hurûfidir, denilir.

Hurufizm’in temelinde hulûl ve tenâsüh, felsefi esasında ise Nübüvvet, İmâmet ve Uluhiyet anlayışları vardır. Şîf-Alevi tarikatlerinde bu, Nübüvvet, İmâmet ve Velayet şeklindedir. Bu yönü ile katı Şîf tarikat olan Hurufilik diğer Şîf-Alevi tarikatlerden farklılık arz eder. Hurûfi akidesinde Nübüvvet, Adem’le başlayıp sonuncu peygamber Hz. Muhammed’le kemale ermiştir. İmâmet Hz. Ali ile başlar ve on birinci İmâm Hasan’ül-Askeri ile biter. Şîf-Alevi tarikatları İmâmeti on ikinci İmâmla bitirmektedirler. Hurufilerce sonuncu devre olan Uluhiyet dönemi kendini Mehdî bilen Fazlullahla başlar ve onun bitişi olmaz. Dünyayı, evreni ve insanlığı kurtarmak gibi bir fonksiyon üstlenmiş olan Hurufi başı bu yönü ile tarikat büyüğünden daha çok yeni bir din getiren şahsa benzemektedir. Buradan da aşırı batıl tarikat durumu orta-

ya çıkmaktadır. Nitekim Hurufilere göre bütün peygamberler son zuhur olan Fazlullah'ın tanığı ve müjdecisi durumundadırlar. Hurufilerin Fazl-hak nidası Ene'l-hak nidası kadar önemli ve önün yerine geçerlidir. Hurufizmin Fazl-hak kavramının esası yalnız bu batıl düşünceye dayanmaktadır.

Kur'an'a yeni bir tefsir ve tevil getiren (aslında tefsir ve teville önem vermeyen) batınî inanç sistemi olan Hurufilikte tevil (yorum) tenzilden (metnin kendisi) daha üstün ve önemlidir. Sufizmin ana kaynağını oluşturan Kur'an-ı Kerim'e bu şekilde yaklaşım Hurufizm'i batınî inançtan batıl inanca kadar götürmüş oldu.

D. Kamil İnsan Meselesi

Sufizmin kamil insan anlayışı Hurufizm'de başka bir anlam kazanmıştır. Gibb'in de yazdığı gibi Hurufiliğin belirgin özelliği ne harflere atfedilen gizli batınlık zannıdır ne de mukaddes kitapta insanın vücudunun azaları arasında yapılan hayalî benzetmelerdir; onun asıl hususiyeti Allah'ın tecellisi olarak algılanan insanın (ilah derecesinde) yüceltilmesidir.⁹

Hurufî tarikatına göre Tanrı, kamil insanda tecelli eder. Bu amaçla da Hurufizm'de insanın burnu elife, burun delikleri lama, gözleri haya benzetmektedir ki bu da onun yüzünde Allah sözünün yazıldığını gösterir. Kamil insan Tanrısal bir varlıktır. Allah bir insanın, Hurufilerce kamil insanın yüzünde tecelli etmiştir. Hz. Ali Hurufilerce kamilliğin kaynağı, başka sözle Tanrısal varlıktır. O nedenle de insanın yüzünde Ali yazılıdır. İnsan'da ağız ayn, burnu lam, çenesi ye olmak sureti ile Ali yazılıdır. Kelamın, yani hakkın insan yüzünde doğuştan varolmasına işaret eden nesneler vardır ki bunlar yalnız kamil insan tarafından fark edilebilir. Kısacası insan bütün mevcudluğu ile ilahi varlığı tecessüm ettirmektedir. Hurufizmde, insanın vücudunun üst tarafı yedi kat göğü, alt tarafı yedi kat yeri, başı ise arşı sembolize etmektedir, denilir.

Hurufizm'de ahlak anlayışının temelini Tanrısal insan veya insanın kutsallığı oluşturur. Dolayısıyla Hurufilik hem İslam'a hem de eski Türk inancına ters düşen, insanın da bir Tanrı olduğu görüşünü savunur. Tanrısal insanın

⁹ Gibb E.J.W. Osmanlı Şiir Tarihi, c.1-2, Ankara, s.222

ahlakını iyilik, güzellik, olgunluk oluşturur. Bunlar kamil insanın ebedi sıfatlarıdır. Kötülük, çirkinlik geçicidir ve cahil insanın sıfatlarıdır. Kamil insan bilendir, bilen olduğu için hiçbir şeyden korkmaz. Cahil insan bilmediği için teşvişte, korkudadır. Kamil insanın ölümden sonra ruhu Vücut-i Mutlakla birleşir, harf ortadan kalkar, sese dönüşerek görünmez olur.

Hakkın sırrı kamil insanın yüzünde yazılıdır. Cahil insan kendinde yazılı Hak sırrını göremeyendir. Hurufilere göre Hak insanda tecelli ettiğinden kamil insana secde Tanrı'ya secde anlamına gelir. İnsana secde etmekten kaçanlar Tanrı'dan kaçanlardır. Nitekim İblis de Tanrı'ya secde etmekten boyun kaçırdığı için Hakkın divanından kovuldu. Cahil insan da Şeytana uyanır, bu nedenle de yüzünde Hakkın tecellisi değil nefsinin zaferi yazılıdır. Hurufi sistemine göre Hakkı yalnız aşkla bulmak mümkündür. şık yar, diye adlandırdığı Hak ile vuslata erince hak ile hak olar ve bu durumun vermiş olduğu heyecan karşısında Ene'l-Hak'ı söyler. Hurufilerin en büyük şeyhine dönüşen Seyyid Nesimi'nin Ene'l-Hak demesi vuslata kavuşmasından dolayıdır.

Kamil insan kendini bilen, kendi içine dönen, kendi içinde Tanrını bir ışık gibi gören insandır. Bu ışığın yansımaları dış âlemdir. Hurufizme göre ışığı bilme, sezme aşkla mümkündür. Hurufi teliminde kendini seven Tanrıyı, Tanrıyı seven de yüce Allah'ın tecellisi olan insanı sever. Tabii ki Hurufiliğin temel anlayışı insanı sevmektir. Kamil insan aşkla, içindeki Tanrıyı bilip, ölümsüzlüğe kavuşandır. Nesimi'nin gizlenmemesi, ölümü araması da ölümsüzlüğe kavuşur olmasından dolayıdır. İnsanı evrenin kaynağı ve varlığın özü gibi gören Hurufiliği, B.Atalay, hatta bir Ademperestlik olarak değerlendirmiştir.¹⁰ A. Gölpınarlı da Hurufi inancının esası, insanı Allah'laştırmaktır, der.¹¹

E. Hurufizmin Ortaya Çıkmasının Etnik ve Kültürel Sebepleri

Hurufizmin ortaya çıkması Orta Asya'da Serbedarlar isyanı ve bu isyanın sonunda Serbedarlar devletinin kurulması ve Anadolu'da Babailer ve onlardan sonraki heterodoks hareketler dönemine denk geliyor. Orta Asya ile

¹⁰ Atalay B. Bektaşilik ve Edebiyatı, İstanbul, 1991, s.68

¹¹ Gölpınarlı A. Hurûfîlik Metinleri Kataloğu, s.19

Anadolu arasında köprü rolünü üstlenen Azerbaycan'da Bertels'in de yazdığı gibi bu dönemde Batinilik, İsmailizm ve Karmatizm yayılmıştı¹² İsmaililerin imamı Muhammet bin Hasan bin Muhammet (XII. yy. yaşamıştır.) kendisini Mehdi adlandırarak insanların üzerinden bütün dinleri kaldırmıştır. Ona göre zaman sonsuzdur, ahiret dini bir anlayıştır, cennet ve cehennem tasavvuru alegoriktir.¹³ Fazlullah, Serbedarlık, Babailik ve Batinilik üçgeninde Hurufi sistemini oluşturmağa çalıştı. Batiniliği bütünüyle benimsemiş İsmaililer Hurufizm'in şekillenmesinde daha çok etkili olmuştur. Fazlullah bu akım ve ideolojileri etnik yöne çekmeğe çalıştı, Arap olmayanları, Çağatayları Hurufi yaptı. Ancak kısa süren faaliyet döneminde Acem muhalifeti oluşturamadı. Anadolu dönemiye Hurufiliğin etnik kaynağını Türklüğün hesabına değişti.

Hurufizm'in kültürel ve manevi alanda hakim olan Arap kültürünü Fars kültürü ile ustaca bir şekilde yer değiştirmeye amaçladığı görülmektedir. Nitekim Farsça veya Farsça'nın bir şivesi olan Gürganca yazmış olduğu eserlerinde ve divanında Fazlullah Naimi bunu gizli şekilde uygulamaya çalışmıştır. Kur'an-ı Kerim'in, Arap kültür mirası olan 28 harfini Cavidan'ın, Fars kültür mirası olan 32 harfle kemale ulaştırmak, Uluhiyet döneminin kendisinde tecelli ettiğini ve dolayısı ile Peygamberlerden, ki Arap ve İsrailoğullarına gelmiştir ve onların kültür mirasıdır, daha yüce olduğunu ve müjdelendiğini, Cenab-ı Allah'ın mazharı olduğunu söylemekle İslam dinini Ateşperestliğin yeni şekli veya Mezdekilikle değiştirmek isteği ve bunu oldukça gizli tutmağa çalıştığı yapılan araştırmaların sonunda belli olmuştur. Fazlullah'ın İslam dinine karşı olduğu söylenemez; ancak Hurufilik tarikatı adı altında İslam'ı kendi kültürü açısından benimseyerek milli bir düşünce sistemi (belki de dini) oluşturmak istediği de muhakkaktır. B. Atalay, "Hurufilik İslamlık aleyhinde İranlılara özgü milli bir din olmak üzere meydana çıkmışsa da tamamıyla bir din şeklini almadan meşhur Timur'un oğlu tarafından söndürülmüştür" der.¹⁴ Bu fikrin, "İslamlık aleyhinde" kısmı ile uyuşmak mümkün değildir. Nitekim İslam'ın esası olan tevhid Hurufizm'de bozulmamıştır.

¹² Bertels A.E. Nasir-i Hosrou i İsmailizm, Moskova, 1959, s.53-54

¹³ Semyonov A.A. K Dogmatike Pamirskogo İsmailizme, Taşkent, 1926, s.26-27

¹⁴ Atalay B. age, s.57

Hurufiliğin, kurucusu Fazlullah Nemi'nin ölümü ile dil ve kültür alanında Farslaştırma, inanç boyutunda ise Mezdekizm'e çekme maksadı sarsılmış oldu. Buna önemli derecede, şeriatın çok büyük ölçüdeki tepkisi, öldürme ve diri diri ateşte yakmalar ve en önemlisi de tarikatların da sıcak bakmaması neden oldu. Hurufizm, içerisine önemli ölçüde bağımsızlığı, serbestliği seven ve halen de eski inançlarına bağlı Türkleri alması ve Seyyid Nesimi'nin de büyük katkıları ile Fazlullah'ın çizmiş olduğu yoldan saptı. Daha somut şekilde söyleyecek olursak ideologun erken ölümü ile hedeflenen amaç yerine getirilmemiş oldu.

Kısaca özetlemek gerekirse Hurufiliği ve diğer heterodoks akımları ortaya çıkaran sosyo-ekonomik ve dini-ideolojik temeli Fazlullah etnik çerçeveye koymaya çalışsa da buna nail olamadı. Bunda yukarıda söylenenlerle beraber Hurufizm'i benimsemiş sanatkar kesiminin büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturması da önemli rol oynadı.

2. Gizli Hurufilik

F. Anadolu'da Hurufilik

Timur'un oğlu Miranşah'ın aşırı takibine kadar Azerbaycan'da merkezi Tebriz, Bakü ve Şemahi olmakla açık bir propaganda yapan Hurufiler Anadolu'ya sığınmakla gizli faaliyete geçmiş oldular. Bu nedenle de Hurufiliğin Anadolu dönemini (ikinci dönem) gizli Hurufilik adı altında incelemeyi ilmi bulduk. Ancak bu tez hiçbir merkeze bağlı bulunmayan ve propagandasını tıpkı Kalenderiler gibi gezerek açık şekilde yayan Seyyid Nesimi için geçerli değildir.

Anadolu'ya Hurufiliğin Fazlullah'ın öldürülmesinden sonra girdiği bilinmektedir. Bu tarihten önce Hurufilik akidelerinin Anadolu'da veya Orta Asya'da var olması hakkında elimizde kanıt yoktur. Bilinen şu ki Azerbaycan'da bu tarikatın takibinden hemen sonra Hurufilik Anadolu'ya Aliyy'ül Ala, Seyyid Nesimi ve Mir Şerif adlı Hurufi halifeleri ve düşünürleri tarafından getirilmiştir.¹⁵ Timurluların kontrolünde olan yerlerde sıkı takip edilen Hurufiler önce Anadolu'ya, sonra da Rumeli'ye geçtiler. Hurufilerin Sivas,

¹⁵ Bkz.Gölpınarlı A. Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, İstanbul, 1969, s.157

Eskişehir ve Batı Anadolu'nun bazı şehir ve köylerinde gizli bir şekilde kimliklerini yaşattıkları bilinmektedir. Rumeli'nde, Balkanlarda, Arnavut'ta, Filibe ve Varna'da Hurufilerin propaganda yaptıkları Sultan fermanlarından bellidir. Hurufi dervişlerinden biri tarafından yazılmış Şamalname adlı eserden (bazıları .bu eseri Fazlullah Nemi'nin oğlu Seyyid Nurullah tarafından yazıldığını söylemektedirler¹⁶) Hurufizmin başka yerlerde de yayıldığını öğreniyoruz. Bunlardan Mazandaran, Kürdistan, Semerkant, Ormuzd, Şiraz, Bağdad, Semnan ve diğerleri de var. Şunu özellikle söylemek gerekir ki ister Anadolu'da, isterse de Rumeli'de bütün heterodoks akım ve tarikatlar senkretik (syncretique) yapıya sahip bu sistemi çabuk benimsediler.

Kısa bir süre içinde Hurufilik Anadolu'da yayılmış, özellikle Bektaşî dergahında iyi tutulmuştur. Hatta Terceme-i Şakayık'a göre Hurufiliğin Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı sarayına girdiği, sultanın dikkatini çekebildiği ve sultanın bu insanlara rağbet ettiği bilinmektedir. Ancak Mahmut Paşa ile Molla Fenârî'nin aşırı nefreti sayesinde Hurufiler sultanın yanından uzaklaştırılmış (aynı ile bu şahıslar Bektaşî şeyhi Otman Baba'yı da sevmezlerdi.) ve din adamlarının verdikleri fetvalarla gözden düşmüş, yakılmak suretiyle öldürülmüş, A.Gölpınarlı'nın yazdığına göre Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı memleketinden sürülmüşlerdir.¹⁷ Buna rağmen Hurufilerin XVII. yy.'a kadar Anadolu'da varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir.

Hurufilik, Bektaşî dergahının bazı erkan ve yönlerine etkili olmuştur. Bu nedenledir ki Bektaşîlerin yüz üstü yere kapanma duruşuyla temsil edilen Fazlullah Hurufî gibi yol uğruna başı boyundan kestirmeyi göze alma Dâr-ı Fazlî olarak ifade edilir.¹⁸ Bektaşîlikte Dâr-ı Fazlî ile beraber Dâr-ı Nesimî söyleyişi de var.¹⁹ Kuşkusuz Hurufiliğin bu etkisi diğer heterodoks tarikat ve akımlarda da görülmektedir.

¹⁶ Bkz. Kuluzade Z. age

¹⁷ Gölpınarlı A. age, s.157

¹⁸ Özcan H. Bektaşîlikte Dâr Kavramı ve Hallâç-I Mansûr Etkisi, Folklor/Edebiyat, Alevilik Özel Sayısı – II, 2002/2, s.158

¹⁹ İmam Cafer Buyruğu, Hazırlayan E. Korkmaz, İstanbul, 1997, s.113

Hurufiliği Anadolu'da yayanların bir kısmı mesela Seyyid Nesimi ve MİR ŞERİF hiçbir tekkeye sığınmamış, biri Orta Anadolu ve Suriye'de, o biriyse Karadeniz bölgesinde gezerek Fazlullah'ın bu yeni sistemini yaymağa başlamışlardır. Her ikisi de etrafına kalabalık bir derviş camiası toplayabilmiştir. Özellikle Türkçe heyecanlı şiirleri ile büyük ün kazanmış Nesimi'yle Hurufilik yeni bir yola girmiş, aşırı harf ve rakam yorumundan kaçınılmış, Türkçe Hurufizm'in hem şiir hem de propaganda dili olmuştur. Eskiden beri dinin, şiirin gücü ile yapılan propagandaya ve gönül sevgisine üstünlük veren Türkler arasında daha kolay anlaşılır olması ve çabuk yayılmasını iyi bilen Seyyid Nesimi şairlik kudretini Hurufiliğin yayılması yolunda kullanmıştır. Şiirlerinde Fazlullah'tan daha çok Hallaç Mensur'a bağlı olduğu gözükten Nesimi, heterodoks şiirin ilham kaynağı olmuştur ve hurufi dervişlerinden farklı olarak Fazl-hak yerine Ene'l-hak söylemiştir. Şairlik gücüne güvenen Nesimi Hurufiliği başka bir boyut üzerine geçirmiş ve kısa bir sürede fikirleri bütün heteredoks tarikatlar tarafından kabül edilmiştir. Hurufilik Nesimi adı ile şöhet bulmuş, bu nedenle de Fazlullah adının Türkler arasında unutulmasına sebep olmuş, bilinen en etkili Hurufi gibi tanınmıştır.

Hurufiliğin Anadolu'da etkisi şiirde, hat sanatında, minyatürde açık şekilde görülmektedir. Hurufi edebiyatının Anadolu'da en büyük temsilcileri Refî, Usulî, Temennayî, Rumî, Penahî vb. gibi şairler idi. XVI.-XIX. yy.da bile Hurufilik ahlakını içeren, harf ve alfabe sırlarını açığa vuran Hurufi konulu şiirler yazılmaktaydı. Bu şiirleri biz hem divan hem de tasavvuf edebiyatında görmekteyiz. Özellikle Bektaşî dergahına bağlı şairlerin eserlerinde Hurufilik açık şekilde görülmektedir. (Mihrabi, İbrahim Baba, Neyzen Tevfik vb.) Hurufiliğin Mevlevî tarikatına da tesir ettiği bilinmektedir. Mesela XVII-XVIII. yy. Mevlevîlerden Mehmed Dede, Siyahi Dede, Esrar Dede gibi şairlerin eserleri Hurufi etkisinde kalmıştır. Hurufilik Melami-Hamzevi Edebiyata da tesir göstermiştir.²⁰

Anadolu'da Hurufiliği yayan diğer bir şahıs Aliyy'ül Ala idi. Nesimi'den farklı olarak gizli faaliyet gösteren bu Fazlullah Halifesi bilindiğine göre Bektaşî dergahına sığınmış, kısa bir zamanda Bektaşîliği, Hurufi akideleri ile doldurmuştur. Yeniçeri Ocağının piri sayılan Bektaşîyye tarikatına sığınmakla Aliyy'ül Ala Hurufiliği takipten kurtarmak ve bu tarikat adı altın-

²⁰ Gölpinarlı A. age, s. 159

da Hurufizm'i yaşatmak amacıyla olmuştur. B.Atalay'ın da yazdığı gibi Hurufilik tamamiyle ayrı bir yol olduğu halde, Bektaşiliğe o kadar karışmıştır ki bugün Bektaşilikten Hurufiliği çekip almak mümkün değildir.²¹ Aynı yazar bu nedenle de Bektaşiliğin mezhep itibariyle Caferi, bilim ve felsefe itibariyle Hurufi olduğunu tanımlar.²² Tarihi kaynaklarda Hurufiliğin Bektaşilik adı altında varlığını sürdürmesi değişik görüş açısından değerlendirilmiştir. Bu nedendir ki bazı araştırmacılar Hurufiliği Aleviliğin bir kolu olarak tanımlarlar.²³ Hurufi görüşleri Anadolu'da daha çok gezginci derviş zümresi olan Kalenderiliği ve Bektaşiliği etkilemiş, Hurufilik bunların içinde erimiştir.

Hurufi merkezlerinin dağıtılmasından sonra bu tarikatın Anadolu'da yayılması iki yolla olmuştur:

1. Seyyid İmadeddin Nesimi ve onu takip eden Refîf yolu ki bu tarikatı büyük bir ölçüde Türkleştirmiştir. Aslında bu Türkleşme süreci Hurufi merkezlerinin Azerbaycan'ın üç büyük başkentinde Tebriz, Şemahı ve Baki'de zaviyelerinin kurulması ile başlamıştı. Kurucusu ne kadar Acem kültürü ile yetişmiş olsa bile tarikat üyelerinin büyük çoğunluğu Türkler olduğu için Hurufilik Fars milliyetçiliği ruhunu kısa bir sürede kaybetmiştir.

2. Aliyy'ül Ala ve onu takip eden Fırıştezade tarafından Bektaşiliğe uyma ve Bektaşiliği kendine uydurma yolu ile yayılan Hurufilik sistemi ki etkisini Bektaşiiye tarikatında uzun zaman koruyabilmiştir.

G. Anadolu'da Hurufi Merkezleri

Azerbaycan'dan tamamiyle sürülen Hurufiler, o zamanlar Diyarı Rûm olarak adlandırılan Osmanlı devletinde gizli faaliyet göstermekle ve faaliyetlerinde ikinci bir aşamaya girmeleriyle beraber yeni merkezler oluşturmaktaydılar. Anadolu'da ve onun dışında Hurufi merkezleri Akçahisar, İstanbul, Arnavutluk, Mısır'da İskenderiye şehri olmuştur. Osmanlı vesikalarından anlaşıldığına göre Filibe bir müddet Hurufi merkezleri arasında olmuştur. Ancak bu merkez sıkı denetim ve takipler sonucu çok kısa bir zamanda ortadan kaldırılmıştır. Elimizde yukarıda adları geçen merkezlerde Hurufiliğin etkin-

²¹ Atalay B. age, s.60

²² Atalay B. age, s.13

²³ Öz G. Aleviliğin Tarihi Kökleri ve Anadolu Erenleri, Ankara, 1996, s.341

lik derecesi, yaşama süreci hakkında sağlıklı bilgi verebilen belge ve bilgi yoktur. Ancak bu merkezlerin de sıkı denetim altında tutulduğu kesindir. Nitekim Anadolu ve Rumeli’de Hurufi merkezleri varlıklarını uzun süre koruyamamış, resmi Osmanlı belgelerinde Işık olarak adlandırılan, ancak Hurufiler kadar takip edilmeyen diğer zümrelerin içinde erimişlerdir.

Anadolu’da Hurufi merkezlerinin heterodoks akımlara büyük ölçüde etki gösterdiği bilinmektedir. Bakü ve Şemahı’da olduğu gibi serbest faaliyet gösteremeyen ve Fazlullah’ın ölümüyle eski amacına ulaşamayan Hurufiler Anadolu’da daha çok heterodoksi bir irşadla ilgili faaliyette bulunmuşlardır. Nitekim koyu bir Sünni inancın hakim olduğu Osmanlı memleketinde kesinlikle Zerdüştilik, Mezdekilik gibi İran yöresi inançlarını konu alamazlardı. Onsuz da marjinal sufiliğe en yumuşak halde sıcak bakmayan yönetim aşırılığa izin vermezdi. Resmi belge ve fermanlardan anlaşılan şudur ki Hurufilerin atıkları her adım yönetim tarafından sıkı takibe alınmıştır ve hedef Anadolu’daki Hurufi merkezlerini yok etmek olmuştur. Bazı bilgilere bakılırsa Osmanlı yönetimi bu amacına yalnız XVII. yy. ortalarına doğru ulaşabilmişti. Ancak Anadolu’daki Hurufi merkezlerinin dağıtılması ile Hurufi etkisi ortadan kaldırılamadı. Nitekim başka heterodoks tarikatlara sığınan Hurufiler ideolojilerini tarikatlar kapatılana kadar sürdürebildiler. Bunun esas kanıtı şiirde, hat sanatında, mimaride, minyatürde vs. görülmektedir.

Resmi Osmanlı belgelerinde (Hazine-i Evrak Mühimme Defterleri, XVI. yy. sonları) Hurufilerin tutuklanması, cezalandırılması hakkında ferman verilmiştir. Bu fermanlarda Hurufilik mezhep diye tanıtılır. Osmanlı belgelerinde Hurufi, Bektaşî, Kızılbaş zümreler Işık adıyla anılmış, bölgelerden verilen bilgiler doğrultusunda fetvalar imzalanmış ve bu fetvalarda adları çekilen zümreler dinsiz bir kitle gibi gösterilmiş, halk arasında ayırım yapılmıştır.

Özellikle XVI. yy. Osmanlı yönetimi Sünni inançta olmayanları ortaya çıkartmak için ülkenin her yerine casuslar tayin etmiş, işi daha da ileriye götürerek A. Refik’in de yazdığı gibi bu adamların defterlerinin tutulup öldürülmelerini, bazılarının Kızılırmağa atılmalarını, bazılarının da ateşte yakılmalarını sistemli bir halde uygulamıştır.²⁴ Mesela "Filibe Taraflarındaki Hurufi Mezhebinden Olanların Tutuklanmalarına Dair" adlı fermanla "Tatarpa-

²⁴ Refik A. Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik, İstanbul, 1994, s.33

zarı ilçesine bağlı Mendiç adlı köyde Mustafa Işık demekle tanınan ışık (Kızılbaş), Hurufi Mezhebinden olup, müslümanları din yolundan uzaklaştırmakla uğraştıkları öğrenildiğinden..."²⁵ gibi cümlelerden görüldüğü gibi Işık diye adlandırılan Hurufiler her yerde takip edilir, tutuklanmaları ve cezalandırılmaları talep edilirdi. Yine bir başka belgede Hurufilerden bazılarının öldürüldüğünden, bazılarının da "şeriatça ne gerekiyorsa yerine getirilip" cezalandırıldığından söz edilir.²⁶

Resmi belge ve vesikalardan Anadolu'da Hurufi merkezlerinde bulunan dervişlerin nüfuzu hakkında bir kayda rastlanmamaktadır. Ancak tahmini bilgilere göre diğer heterodoks zümrelerin müridleri gibi Hurufi dervişleri de çoğu zaman kimliklerini gizli tutmağa mecbur olmuşlardır. Diğer taraftan XV-XVI. yy.'da merkezi hakimiyete karşı çıkan ayaklanmalarda Hurufilerin iştiraki konusunda da bir şey bilinmemektedir. O halde merkezlerin faaliyetinde propagandanın hangi yönde yürütüldüğü de kesinlik kazanmamıştır.

Tarikatların etkili olduğu bir zamanda ortaya çıkan Hurufilik bazı aşırı düşünce ve yöntemlerine bağlı olarak tarih sahnesinde uzun süre tutunamadı. Önce Sünni sonra da Şîf din adamları tarafından kesin şekilde reddedilen Hurufilik hatta heterodoks tarikat ve akımlarca da pek fazla hoş karşılanmadı. Ancak estetik yönünün güçlü olduğu bu tarikat, bir taraftan da İmadeddin Nesimi'nin şairlik kudreti sayesinde şiirde etkili olabildi.

İnanç merkezleri bağlamında Hurufi tarikatının ortaya çıkması, amacı, hızlı bir şekilde Azerbaycan'da, Orta Asya'da ve Anadolu'da yayılması, iki yüz yılı aşmayan bir süre içinde eriyerek diğer heterodoks akımların, Bektaşiliğin, Kalenderiliğin, Kızılbaşlığın bünyesinde yer alması Türk tasavvuf tarihi açısından oldukça değerlidir. Hurufilik diğer heterodoks akım ve tarikatlar gibi hoşgörü çatısı altında bütün insanlığa yönelmiş ahkama, zulme ve yobazlığa karşı olmuştur. Amacı, yolu, erkanı her ne olursa olsun Türk edebiyatı ve sanatının eşsiz ürünlerini oluşturmuş Hurufilik sistemi, tarafsız bir şekilde öğrenilmeye layıktır.

²⁵ Refik A. age, s.90, belge 41

²⁶ Refik A. age, s.102, belge 48